

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY

international scientific conference

O'ZBEK-INGLIZ BILINGVIZMIDA FE'LLARNING IFODALANISHI (3-5 YOSHLI BOLALAR MISOLIDA)

Pratova Gulshoda O'tkirkbek qizi

pratovagulshoda1@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek-ingliz bilingv bolalar nutqida fe'l so'z turkumining morfologik xususiyatlari va zamon shakllarining qo'llanishi S. Pinkerning "So'zlar va qoidalar" nazariyasi asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda bilingv va monolingv bolalar ishtirokida o'tkazilgan tajriba natijalari qiyosiy tahlil qilinib, fe'l shakllarini qo'llashdagi interferensiya, kod almashish va grammatik xatolar aniqlangan. Natijalar bilingv bolalarda fe'l kategoriyasining yosh va lisoniy tajriba ortishi bilan rivojlanishini, biroq mazkur jarayon ikki til ta'sirida bir xil kechmasligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar. Bilingv, fe'l, morfologiya, zamon kategoriyasi, interferensiya, kod almashish, "So'zlar va qoidalar" nazariyasi.

Fe'l so'z turkumi bilingv bolalar nutqida eng murakkab va interferensiyaga moyil morfologik birlik tizimi hisoblanadi. Buning asosiy sababi shundaki, Fe'l tizimi nafaqat leksik ma'noni, balki zamon, shaxs-son moslashuvlarni o'z ichiga oladi. Bu esa fe'lni morfologik jihatdan ko'p qatlamli birlikka aylantiradi. Shu nuqtayi nazardan, S. Pinker tomonidan ilgari surilgan "So'zlar va Qoidalar" nazariyasi muhim ahamiyat kasb etadi¹. So'zlar va Qoidalar nazariyasiga ko'ra, fe'l shakllari ikki xil mexanizm asosida o'zlashtiriladi: to'g'ri (qoida asosidagi) shakllar grammatik qoidalar orqali hosil qilinadi, noto'g'ri shakllar esa xotira tizimi orqali saqlanadi. Bu

¹ Pinker, S. Words and Rules: The Ingredients of Language. New York: Basic Books, 1999. - P. 19-21.

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY

international scientific conference

yondashuv agglutinatив va analitik tizimlarning o'zlashtirilish mexanizmlarini tushuntirishda nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Bilingv bolalarda ushbu ikki yo'l ikki til tizimida parallel ishlaydi. S. Pinker bilingv bolalarda morfologik tizimlar alohida emas, balki o'zaro interaktiv ekanligini ko'rsatgan. Masalan, o'zbek tili dominant bo'lgan bola ingliz tilida "doed" shaklini hosil qilganda, u ingliz tilining qoidaviy modelini qo'llamoqda, lekin noto'g'ri shaklini hali leksik xotirada mustahkam saqlamagan bo'ladi.

Ma'lumki, o'zbek va ingliz tillari turli til oilalariga mansub bo'lib, ularning tipologik xususiyatlari sezilarli darajada farqlanadi. Xususan, o'zbek tili agglutinatив, ingliz tili esa analitik til sifatida namoyon bo'ladi. Yuqorida ta'kidlab o'tilgan S. Pinker nazariyasiga asoslangan farazlar qanchalar haqiqatga yaqinligi o'zbek-ingliz bilingv bolalari misolida tekshirib ko'rish imkonini beradi. O'zbek-ingliz bilingvlarida ham ispan-ingliz, yapon-ingliz, fransuz-ingliz bilingv bolalari natijalari takrorlansa, S. Pinkerning gipotezasi o'z tasdig'ini topadi. Natijalar taklif etilgan gipotezaga zid bo'lsa, o'rganilishi kerak bo'lgan jihatlar oydinlashadi. Shu maqsadda biz bilingv hamda monolingv ishtirokchilar bilan tajriba o'tkazdik. Tajriba uchun jami 6 ta tasviriyl harakat ifodalangan rasmlar tanlab olindi. (Tajriba-sinov materiallari)

(Tajriba-sinov materiallari)

1. Bolalar bog'chada birgalikda ovqatlanayotgani tasvirlangan rasm;
2. Bolalar bog'da yugurib o'ynab yurgani rasmi;
3. Uxlab yotgan mushuk rasmi;
4. Ko'chada koptok o'ynayotgan bola rasmi;
5. Tomga chiqayotgan bolalar rasmi;
6. Bolalarga dars o'tayotgan o'qituvchi rasmi;

Tadqiqot metodi. Tajriba S. Pinkerning "So'zlar va qoidalar" nazariyasiga asoslangan. Tajribada bilingv bolalardan o'n ikkita, monolingv bolalardan o'n besh nafar ishtirok etdi. Bilingv ishtirokchilarning 8 nafari o'g'il

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY

international scientific conference

bola, 4 nafari qiz bolalarni tashkil etdi. Ushbu bilingv bolalar sog‘lom, hech qanday nutqida potologik o‘zgarishlar kuzatilmagan, ota-onalari uchun birinchi til o‘zbek tili hisoblanilib, hozirda chet elda muntazam istiqomat qilib kelayotgan, shu sababli bilingvizm muhitda tarbiyalanayotgan oilalarning farzandlaridan ixtiyoriy rozilik asosida tanlab olindi. Monolingv ishtirokchilar hayotining hech bir jabhasida ikkinchi tilga hali ehtiyoj sezmagan insonlarning farzandlaridan, ya’ni sof o‘zbek tilli oilalardan tanlab olindi. Ularning sakkiz nafari qiz bolalarni, yetti nafari o‘g‘il bolalarni tashkil etdi. Monolingvlarning yoshi bilingv ishtirokchilarimizning yoshlari bilan teng ekanligiga e’tibor qaratildi.

Tajriba materiallari. Tajriba uchun bir nechta rasmlı materiallar tanlab olindi. Ushbu materiallar avvaliga ispan-ingliz, so‘ngra yapon-ingliz bilingv bolalari uchun ishlab chiqilgan tajriba-sinovi test materiallariga yaqin tarzda, ya’ni mazmunan ular bajargan funksiyani takrorlashi inobatga olingan holda tanlab olindi: materiallar bolalarning yoshiga mos, ularning tushunishi oson bo‘lgan va vizual jihatdan aniq tasvirlangan holda ishlab chiqildi.

Tajriba jarayoni. Ishtirokchilarning har biriga alohida-alohidadan rasmlar ko‘rsatildi. Bunda bolalar ushbu rasmlarning har birida nima aks etayotganini aytishi kerak bo‘ladi, so‘ngra uning javobidan kelib chiqib “u nima qilyapdi?”, “xo‘sh, u yerda yana nimalar bor?”, “siz uni yoqtirasizmi, nega?” kabi savollar berildi, ularning javoblaridan biz bilingvlar bilan so‘zlashish jarayonida fe’llarni qay tarzda ifodalayotganliklarini, ular ishlatayotgan birlik, interferensiya hodisasini qay darajada o‘zida aks ettirayotganini aniqladik. Ushbu tajribada sinaluvchilar tomonidan beriladigan javoblar bevosita, faqat bir til doirasida bo‘lishi kutildi, ya’ni bola rasmni tasvirlashda faqat o‘zbek tilidan foydalansa, qoidaviy mexanizmlar ham shu tilda borishiga ahamiyat qaratildi.

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY

international scientific conference

Tajriba natijalari. Tajribaning monolingv ishtirokchilari umumiy hisobda 99,1% to'g'ri javob berdilar. Ikkita uch yoshli, hamda bitta to'rt yoshli ishtirokchi o'tgan zamon fe'llari o'rniga kelasi zamon shakllarini qo'llagan. Bolalar bog'cha hududida tarbiyalanayotgan payt, biz tajriba jarayonini olib borishimizga to'g'ri kelgan vaqt bo'lganligi bois, monolingvlar ayni ushbu hududda sodir bo'layotgan voqea tasviri tushirilgan rasmni tasvirlash jarayonida hozirgi-kelasi zamonni qo'llagan deb baholash mumkin.

Bilingv ishtirokchilarning ko'rsatkichlari, monolingvlarnikidan keskin farq qiladi. Ular bitta rasm doirasida har ikkala tilda o'tgan va hozirgi zamon shaklida uchtdan o'zimiz mo'ljallab olgan variantlarda, yoki unga mantiqan o'xshash bo'lganlarini aytishlari kerak edi. Ularning ko'rsatkichi o'rtacha qiymatda 70%ni tashkil etdi. Bu ko'rsatkich yosh kesimida va rasmlarda vizual harakatning kam, ko'pligi bilan 56% va 88% qiymat orasida hisoblandi. Quyidagi jadvalda bilingv ishtirokchilarning tajriba materiallari asosida bergan to'g'ri javoblari soni aks etgan.

Quyidagi jadvaldan ko'rish mumkinki, bilingv ishtirokchilar eng yuqori ko'rsatkich (64/72) bilan, kontekstga mos so'zni to'g'ri grammatik ifoda bilan ayta olganlar. Berilgan topshiriqqa mos ravishda javob berishda o'tgan va hozirgi zamon shakllarini qo'llashda bir biriga yaqin bo'lgan natijalar (48 va 42 marotabadan) qayd etilgan. Tajribada interferensiya, qoidaviy mexanizmlarning buzilishi, kelasi zamon shaklining ham qo'llanish holatlari, kod almashish hodisasining kuzatilishi, bevosita, S.Pinker ilgari surgan farazlarni qisman tasdiqlaydi. (4-jadval) Yosh kesimida ishtirokchilarning ko'rsatkichlariga nazar tashlaganimizda, uch yoshli bilingvlarda o'rtacha hisobda 40% ko'rsatkichlar qayd etilgan. To'rt yoshga kelib 56-83%, besh yoshda 80-86% ko'rsatkich bilan qoidaviy mexanizmlarni ishlashi kuzatilgan.

1-jadval. Bilingv ishtirokchilarning tajriba jarayonidagi ko'rsatkichlari.

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY

international scientific conference

№	Bilingv ishtirokchilar	1 O'Z	2 HZ	3 MS	Total	%
1	AD	3\6	1\6	6\6	9\18	50
2	YS	2\6	3\6	5\6	10\18	55
3	NA	4\6	2\6	5\6	11\18	61
4	BM	3\6	3\6	4\6	10\18	55
5	IK	5\6	6\6	6\6	17\18	94
6	NS	4\6	3\6	5\6	12\18	66
7	MA	3\6	3\6	5\6	11\18	61
8	NK	2\6	3\6	5\6	10\18	55
9	MF	5\6	4\6	6\6	15\18	83
10	FO	6\6	5\6	6\6	17\18	94
11	HM	6\6	5\6	6\6	17\18	94
12	JM	5\6	4\6	5\6	15\18	83
Jami		48 \72	42\72	64\72	154\216	
%		66	58	88	71,3	

Izoh: O'Z- o'tgan zamonni qo'llash, HZ- hozirgi zamonni qo'llash, MS- mos so'zni qo'llash.

Rasmlar kesimida olib borilgan kuzatuv shuni ko'rsatadiki, birinchi rasm (ovqatlanish jarayoni) asosida berilgan javoblarda kod almashtirish asosan leksik darajada, xususan, ot turkumiga mansub birliklarda ("soup", "bread", "juice") kuzatildi. Bu holatda bolalar asosiy gapni ona tilida qurib, ayrim predmet nomlarini ikkinchi til orqali ifodalaganliklari aniqlandi. Ikkinchi rasmda (yugurayotgan bolalar) esa kod almashtirish ko'proq sintaktik darajada, ya'ni gapdan gapga o'tish shaklida namoyon bo'lib, bolalar bir fikrni ikki til orqali ketma-ket ifodalaganlari kuzatildi. Uchinchi rasm (mushuk tasviri) asosida berilgan javoblarda kod almashishning eng sodda ko'rinishi - bir so'zli substitutsiya kuzatildi, bunda, asosan, ot va sifatlar ("cat", "sleepy") ikkinchi til orqali ifodalandi. To'rtinchi rasmda (to'p o'ynayotgan bola) esa bir gap ichida ikki til elementlarining birikishi ("ball tepdim", "I kicked to'p")

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY

international scientific conference

kuzatilib, bu holat bilingvizm kompetensiyaning yuqoriroq bosqichiga xos ekanligi qayd etildi. Beshinchi rasmda (tomga chiqayotgan bolalar) kod almashtirishning murakkabroq - morfologik darajasi aniqlanib, bunda inglizcha fe'l negizi o'zbekcha grammatik affikslar bilan birikkan holatlar ("climb qilyapti") uchradi. Bu esa aralash affiksatsiya hodisasining mavjudligini ko'rsatadi. Oltinchi rasmda (mevalar va sanash topshirig'i) esa kod almashtirish numerativ birliklar bilan bog'liq holda namoyon bo'lib, son va ot kombinatsiyasida ikki tilning birgalikda qo'llanishi ("one olma", "two banan") kuzatildi. So'z birikmalari va gaplar bir til kodida faollashuvi jarayonida, unda qatnashuvchi leksik birliklar va qoidalar bir-biriga mos bo'lmagan shaklda kuzatildi. Bundan tashqari, kelasi zamon, maqsad ma'nosini ifodalovchi kelasi zamon, ingliz tilida "to be"ning, o'zbek tilida kelishiklarning qo'llanmasligi holatlari kuzatilgan. Bu shakllarning ba'zilar to'g'ri qo'llangan bo'lsa, ba'zilar boshqa shakl aytish kerak bo'lgan paytda xato aytilgan. Ushbu xatolar navbatdagi jadvalda aks ettirildi.

2-jadval. Bilingv ishtirokchilarning tajriba jarayonida yo'l qo'ygan xatolari.

2-jadval. Bilingv ishtirokchilarning tajriba jarayonida yo'l qo'ygan xatolari.

№	Mo'ljalda shakl	1 KelZ	2 KelZM	3 ToBe0	4 KelK	Total
1	O'tgan zamonni qo'llashi	5	2	6	5	18
2	Hozirgi zamonni qo'llashi	4	1	6	4	14
3	Mos so'zni qo'llashi	2	0	3	4	10
	Jami	11	3	15	13	42

Izoh: KelZ- kelasi zamon, KelZM- kelasi zamon maqsad ma'nosi, ToBe0- ingliz tilida to be shakllarining qo'llanmasligi, KelK- o'zbek tilida

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY international scientific conference

kelishik shakllarining qo'llanmasligi; bular tajriba jarayonida kuzatilgan xatolar.

Tahlil va muhokama. Tajribamiz o'zbek ingliz bilingv bolalari nutqida so'z va qoidaviy mexanizmlarning shakllanish jarayonini fe'l so'z turkumi doirasida ko'rib chiqishga qaratilgan edi. S. Pinker fikriga ko'ra, bilingv bolalar, dastlab, so'zlarni o'zlashtiradi, qoidaviy mexanizmlarni keyinchalik, shunday ekan, ular nutq so'zlay boshlashining dastlabki yillarida istisno shakllarni ham birdek xotirada unga tanish bo'lgan odatiy birliklar qatori gapira boshlaydilar. Shuning uchun, erta yoshda ikkala tildagi grammatik strukturalar bilan bog'liq xatoliklar ko'p kuzatiladi. Ushbu gipoteza biz o'tkazgan tajriba natijalariga ko'ra, bilingv bolalar, ularga ko'rsatilgan rasmlarni tasvirlashda va javoblaridan kelib chiqib berilgan qo'shimcha savollarga javob berishda maximum 88% holatda to'g'ri javoblar, o'rtacha hisobda 70% holatda to'g'ri javoblar qayd etganliklari kuzatildi. Monolingv bolalarda bu ko'rsatkich 99,1% holatda qayd etilgan edi. Uch yoshli bilingv bolalarda eng ko'p uchragan interferensiya namunasi, "Cat... uxlayapti" dastlab, ular rasmga qarab, cat so'zini aytishdi, keyin u nima qilyapti? Tarzda savol berilgan paytda, uxlayapti deb javob berishgan, bu jarayonda nominal bosqichda ingliz tilining ustunligi kuzatilsa, keyingi o'rinlarda ingliz tilidagi "to be"ning ishlatilmasligi bilan bir qatorda o'zbekcha mos so'zni tanlashi kuzatilgan, yuqorida xatoliklar qayd etilgan vaziyatda, hozirgi zamonda 6 marta "to be" ishlatilmagan holat qayd etilgan edi. Yosh ortishi bilan bolalarning fe'l kategoriyasini ifodalash darajasi yaxshilanib borgan. Biroq bilingvizm muhitida ushbu jarayon bir xil chiziqli emas, balki interferensiya elementlari bilan kechadi. Ko'plab bolalarda "Girl" so'zining inglizcha talaffuzi bilan bog'liq muammolar kuzatildi. Shu sababli, ko'p bilingvlar bu so'zni aytishdan bosh tortishgan. Uning o'rnida ba'zan "she" so'zini, ko'p holatlarda o'zbekcha variantini ishlatishgan. Kuzatishlar shuni ko'rsatdiki,

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY

international scientific conference

bilingvizm muhitidagi bolalarda fe'l ifodasi yosh va lisoniy tajriba ortishi bilan soʻzni nomlashdan to grammatik jihatdan toʻliq konstruksiyalargacha rivojlanadi.

Tadqiqotda zamon kategoriyasini tekshirish rasmlı stimıl asosida amalga oshirildi va baholash mezonı oldından anıq belgilab qoʻyildi. Har bir rasm bitta zamon doirasida ifodalanishi kifoya deb qabul qilindi. Yaʼni, bola rasmni faqat hozirgi zamonda yoki faqat oʻtgan zamonda izchil ifodalasa, bu toʻgʻri javob sifatida baholandi. Aksincha, bitta javob ichida zamonlarning aralashuvi yoki vazifaga kirmagan kelasi zamon shakllarining qoʻllanishi xatolik sifatida qayd etildi. Zamon qoʻllashdagi mezonining asosiy maqsadi - bilingv bolalarda zamon kategoriyasining tanlanishi va izchilligini aniqlashdan iborat boʻldi, yaʼni bola rasmda tasvirlangan harakatni qaysi zamon orqali konseptuallashtiradi va shu tanlovni nutq davomida barqaror saqlay oladimi, yoki yoʻq, ana shu jihat tekshirildi. Shu sababli, bu tajribada bir vaqtning oʻzida ikki zamonni qoʻllash emas, balki bitta zamonni toʻgʻri va izchil qoʻllashi baholandi. Tajriba materiallari sifatida qoʻllangan 6 ta rasm (ovqatlanish, yugurish, uxlash, toʻp oʻynash, tomga chiqish, sinfdagi predmetlar) harakatni davom etayotgan jarayon sifatida aks ettirgan boʻlsa-da, ular semantik jihatdan ham hozirgi, ham oʻtgan zamonda talqin qilinishi mumkin boʻlgan vaziyatlar sifatida tanlandi. Shu bois, savollar umumiy va neytral shaklda berildi: “Bu yerda nima boʻlyapti(-gan)?, keyinchi”, “Bola nima qilyapti(-di)?” yoki kontekstga qarab “Nima qildi?”. Ammo baholashda asosiy talab bola tanlagan zamonni oxirigacha saqlashi boʻldi. Natijalar tahlili shuni koʻrsatdiki, bilingv bolalar nutqida quyidagi holatlar kuzatildi: ayrim bolalar rasmni toʻliq hozirgi zamonda izchil ifodalab, normativ javob bergan (“bola ovqat yeyapti, u ichyapti”); ayrimlari esa rasmni oʻtgan zamonda ketma-ket ifodalagan (“bola ovqat yedi, suv ichdi”) va bu ham toʻgʻri deb baholangan; biroq sezilarli qism ishtirokchilarda zamonlar aralashuvi kuzatilib (“bola yeyapti, keyin ichdi”), bu

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY

international scientific conference

holat xato sifatida qayd etilgan; shuningdek, ayrim javoblarda kelasi zamon shakllarining kiritilishi (“u yeydi, yugurmoqchi”, “they will run”) ham aniqlanib, metodik mezonga ko‘ra, xato deb baholangan. Jadvalda aks etgan natijalar, aynan, shu yondashuvni tasdiqlaydi, ya’ni xatolar zamonning noto‘g‘ri tanlanishidan ko‘ra, ko‘proq zamon izchilligining buzilishi va vazifaga kirmagan shakllarning (kelasi zamon, maqsad ma’nosi, to be tushirilishi) qo‘llanishi bilan bog‘liq. Ayniqsa, ingliz tilidagi hozirgi davomiy zamonda kuzatilgan “to be” yordamchi fe‘lining tushirib qoldirilishi ham zamon strukturasi to‘liq shakllanmaganini ko‘rsatadi. Mazkur metodda bilingv bolalarda zamon kategoriyasining grammatik jihatdan to‘g‘ri shakllanishidan tashqari, tanlangan zamonni nutq davomida izchil saqlash qobiliyatini aniqlashga xizmat qildi. Natijalar esa ularning nutqida zamon tizimi hali barqarorlashmaganini va ikki til grammatik modellari o‘rtasida interferensiya mavjudligini ko‘rsatdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Pinker, S. Words and Rules: The Ingredients of Language. New York: Basic Books, 1999. - 348 p.
2. Genesee, F. Bilingual first language acquisition: Exploring the limits of the language faculty // Annual Review of Applied Linguistics. - 2001. - Vol. 21. - P. 153-168. Cambridge University Press
3. Hoff, E. Bilingual Development in Children of Immigrant Families // Child Development Perspectives. - 2018. - Vol. 12, No. 2. - P. 80–86. DOI: 10.1111/cdep.12262.academic.oup.com
4. Grosjean, F. Bilingual: Life and Reality. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2010. - 304 p. books.google.com

UNIVERSAL INSIGHTS CONFERENCE ON SCIENCE AND SOCIETY international scientific conference

5. Hoff, E. Language development in bilingual children // Bavin, E. L., Naigles, L. (eds.). The Cambridge Handbook of Child Language. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. - P. 483-503.